

IANUA MORTIS

Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke
Adalék a Radéczi-kör műpártolásához

*... Ugyanazokba a folyamokba
lépünk és mégsem ugyanazokba
lépünk, vagyunk is, meg nem
is vagyunk. [Mert] nem
lehet kétszer ugyanabba a fo-
lyamba lépni. Ugyanazokba
a folyamokba lépőkre más és
más víz árad. ...*

(1)

Nicasius Ellebodius, a 16. század talán legkitűnőbb Aristotelés-filológusa 1535-ben született a flandriai Casselben. 1549 és 1554 között Leuvenben, majd ezt követően, 1555–1556-ban Rómában, a Collegium Germanicumban tanult, utána Bécsbe ment; valószínűleg Dudith András révén került Magyarországra, s itt (legkorábban 1558-tól) Oláh Miklós újjászervezett nagyszombati iskolájában működött: 1560-ban esztergomi kanonoki javadalmat kapott a tudós érsektől. 1561 vége és 1571 között – csekély megszakítással – külföldön, többnyire Padovában élt s – orvostudomány és filozófia mellett – görög-, főleg Aristotelés-filológiával foglalkozott; 1571 elején azután végleg visszatelepült Magyarországra s itt élt, Radéczi István egri püspök és királyi helytartó pozsonyi házában, 1577. június 4-én bekövetkezett haláláig. Pozsonyban, a fővárosban, a magyar későreneszánsz egyik legfontosabb központjában, a Radéczi kertjében álló híres hársfa oltalmában meghúzódó irodalmi társaságnak volt a tagja, meghitt barátságban Zsámboky Jánossal, Istvánffy Miklóssal és Purkircher Györggyel, s familiáris jó viszonyban másokkal, többek között a Radéczi-körben meg-megforduló Carolus Clusiuszal is. Különösen szoros barátság fűzte Mossóczy Zakariáshoz. Ebben a kivételes szellemi környezetben született – más Aristotelés-művek fordítása és magyarázata mellett – Nicasius fő műve, a 16. század legjobb kommentált Poétika-parafrázisa. E munkája, s a többi hasonló is (több Aristotelés- és Aristophanés-magyarázat), mind kiadatlanul maradt (a kéziratok végrendeletileg Padovába, Gian Vincenzo

Pinelli könyvtárába jutottak) – a hirtelen halállal halt humanistát azután lassan-lassan teljesen elfeledték. Közel négy évszázad múltán, Klaniczay Tibor ismertette kéziratait a milánói Ambrosiánából s foglalkozott részletesen kiváló életművével és rendkívül rokonszenves személyiségével (főként e tanulmányokból a fenti kivonat is); az azóta eltelt másfél évtizedben alakja végre bekerült a magyar irodalomtörténeti köztudatba.¹

Finom vonalú – s a magyarországi funerális művészetben igen fontos – sírkövét azonban (bár megléte ismert egy ideje) még csak nem is említi a művészettörténeti szakirodalom.² A mállott, pusztulófélben lévő fehéres színű kőtábla – legalább a Storno-féle regotizálás óta – ma a pozsonyi Szent Márton templom déli falában, kívül, a délnyugati saroknál szorulkodik több, hasonló sorsú társával együtt. Nem a legfeltűnőbb darabja e másodlagosan befalazott tarka együttesnek: akad közöttük alakos sírkő is, jelenetes kőepitáfium is, 1515-től egészen a 18. század közepéig. Nicasius Ellebodus epitáfiuma valószínűleg kelheimi kőből készült.³ A lemezzel szegett, elegáns ívű kymával mélyülő, sűrűn teleírt feliratos mező négyzetét enyhén visszaugró konzol lap támasztja alá. A konzol tükrét felülről erős homorlat zárja le, alul lapos lemez futja körül, meg-megtört, szeszélyesen hajladozó vonalával; a tükör egy sornyi – töredékes – feliratát finoman faragott laposdombormű felezi: a kétarcú Ianus.

A felirattól – amely csonkítatlanul először és utoljára 1826-ban jelent meg nyomtatásban⁴ – ma csupán az Istvánffy Miklós által írt nyolc soros disztichon tekinthető közismertnek, az is Istvánffy verseinek kéziratosságyűjteményéből.⁵ A kőtáblán azonban ennél jóval hosszabb a sírirat: a disztichonon kívül van még tizenegy sornyi próza fölül, egy sor pedig – a Ianus-fejet közrefogólag – legalul.

¹Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodus és Poétikája*. in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75 (1971) 24–34.; Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodus leuveni és római tanulmányai*. in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadéktái*. Bp., 1985. 86–95.; Barlay Ö. Szabolcs, *Egy négy száz éves irodalmi kör. Radéczy István híres hársfája*, in *Vigília*, 41 (1976) 744–748.; Szabó János Győző, *Az egyház és reformáció Egerben (1559–1595)*. in *Az egri múzeum évkönyve*, XV, Eger, 1977. 117.; Barlay Ö. Szabolcs, *Elias Corvinus és magyar barátai*. in *Magyar Könyvszemle*, 93 (1977) 353.; Szőnyi György Endre, *John Dee angol „mágus” és Közép-Európa*. in *Valóság*, 22 (1979:11) 49.; Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Bp., 1981. 70–72.; Pajkossy Györgyné, *Ellebodus és barátai körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*. in *Magyar Könyvszemle*, 99 (1983) 225–242.; Sugár István, *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. 275.; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*. Összegegyűjtötte és bemutatja Ritoókkné Szalay Ágnes, Bp., 1984. 8, 10, 14–15, 36–37.; Barlay Ö. Szabolcs, *Romon virág*. (*Fejezetek a Mohács utáni reneszánszból*). Bp., 1986. 221, 234–235, 370–371.

²Klaniczay Tibor recenziója Wagner, Dieter, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralia* című művéről, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79 (1975) 400.; *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lezíkona*, főszerk. Csanda Sándor, Bratislava, 1981. 37.

³Az epitáfium teljes magassága 108 cm, szélessége 85 cm; a kőlap 4 centiméternyire áll ki a falból (nem valószínű, hogy a templomfal középkori kvádereiből lefaragtak volna); jelenleg 5 rozsdás vaskampó tartja. Szegélyét durván körülvakolták, a Ianus-fej alatt a konzol volutaszerűen visszahajló alsó részét szintén levakolták.

⁴Gyurikovich, Georg, *Grabschriften in Dom zu Pressburg*. in *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, 17 (1826) 102.

⁵Nicolaus Istvánffy, *Carmina*. edd. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász, Lipsiae 1935. 42–43. Eltérések: 1 Terrarum Oceanique / caeli 2 quicquid 3 omnes, / doctissime, 4 nec / editus / Stagiris 5 noscere

PIETATE VIRTUTE, ET ERVDITIONE CLARISSIMO VIRO,
D. NICASIO HECTORIS F: ELLEBODIO CASLETANO,
FLANDRO, MEDICO EXIMIO, PHILOSOPHO SVMMO,
GRAECAE LINGVAE PERITISSIMO STEPHANO RADETIO
AGRIENSI ANTISTITI ET REGIS IN HVNGARIA VICES
OBEVNTI, OB DOCTRINAM, ET MORVM INTEGRITATEM
VALDE CHARO IOANNES ZALWZKY EIVSDEM DN:
PRAESVLIS A SECRETIS, PRAECEPTORI AMANTISSIMO
GRATITVDINIS ET AMORIS ERGO HOC MONVMENTVM
PONENDVM CVRAVIT.
VIXIT ANN: XLII. OBIT POSONII IIII IVNII M D LXXVII.

TERRARVM, OCEANIQ VIAS, ARCANAQ CAELI,
ET QVIDQVID RERVM CONTINET ALMA PARENS,
TVM LINGVAS OMNES NICASI DOCTISSIME NORAS
NON MINVS VT CLARIS AEDITVS E STAGYRIS.
NATVRA OBSTVPVIT, SEQ. VT MAGE CERNERE POSSES,
TE RAPVIT, SINIBVS OCCVLVITQVE SVIS.
HEV SIC TV RAPTVS, SIC NOS TE FLEMVS ADEMPVTVM
BELGAE, GERMANI, PANNONES, AVSONII.

a

AMICI EGO PRAECESSI. kétarcú Ianus VOS SEQUVEMINI
domborműve

(2)

Ez a magasztalással oly bőven áradó, képe nézve azonban igencsak egyszerű, visszafogott epítárium egyik legfontosabb síremlékünk a 16. század második feléből. A magyarországi sírművészetben (s szorítkozzunk most csak a királyi Magyarország területére) ezidőtájt (vagyis nagyjából a Buda elestét követő bő félszázadban) zavarba ejtően sokféle síremléktípus jelenik meg egyszerre s él egymás mellett jó ideig. Bár 1541–1543-ban végképp elpusztultak a mértékadó hazai művészeti központok és műhelyek, az újonnan készült síremlékek számottevő részén mégis szívósan tovább él a középkori hagyomány. Tovább él a dekorációjában újító (térsemléletében azonban jobbra retrográd) címeres típus (ebből van a legtöbb), a címer helyén olykor a sírban nyugvó személyiség képmásával. A tumba továbbra is reprezentatív forma, mellette azonban ott van, véle egyenrangúként, az emeletes falisíremlék és a kettő néhány különös átmenete. Az egész alakos vitézi sírkövek – néhány kivételtől: az aulikus Rueber- s a magyar díszruhás Révay-félétől eltekintve – a középkorban kialakult lovagi hagyomány sémáját követik, s a főpapi síremlékek

figurái talán még náluk is merevebben ragaszkodnak a középkori hagyományhoz. A ránk maradt figurális kőlapoknak általában reprezentatív foglalatuk is volt eredetileg – csak épp többnyire nem tudjuk ma már, hogy milyen. Oláh Miklós, vagy Kuthassy János esztergomi érsek középkorias beállítású figurája a legmodernebb manierista keretben áll. A középkorban gyökerező síremléktípusoktól legjobban a falra függesztett későreneszánsz kőepitáfiumok ütnek el: ők tartják a régebbi magyar hagyománnyal a legkevesebb kapcsolatot. Rendkívül díszes, bonyolult architektónikus keretbe foglalt kődomborművek ezek (címertől, feliratos táblától kísérve), többnyire a Feszület alatt térdeplő elhunyttal és családjával; az az epitáfium-típus ez, amelynek fából készült, festett-faragott példái sorozatban maradtak ránk végig az egész 17. századból s Zágrábtól Lőcsén, Bártfán át Brassóig mindenütt föllelhetők az ország területén. Nicasius Ellebodus epitáfiuma leginkább ezekhez a kőepitáfiumokhoz kapcsolódik, bár nincs díszes kerete. A nagyon igényes kivitelű, de szinte teljesen díszítetlen feliratos tábla, amely gazdag keret s kísérő jelenet nélkül is kerek egész, kissé egyedül áll ebben a – részben a hagyományból, részben új hatásokból kialakult – sokféleségben. De nemcsak erről az igényes szűkszavúságról van szó – főképp egyetlen figurális díszére – ikonográfiai programjára – nézve társtalan. A Janus-fej a Halál kapuját jeleníti meg itt: Ianua Mortis.

Mors Christi Ianua Vitae – Krisztus halála az élet kapuja – ez a felirat akár egész sorát interpretálhatná azoknak a későreneszánsz, illetve barokk síremlékeknek Európában, amelyeken valamiképp ott a kapu. Ez hol magának a sírkápolnának az ajtaja, hol csupán egyszerű ajtóábrázolás a síremléken, de lehet, hétköznapi ajtó (például sekrestyeajtó) is, fölötte, körülötte síremléssel vagy epitáfiumtáblával. Az ajtónak itt elvont jelentése is van: rajta keresztül lehet átlépni életből a halálba, evilágból a másvilágra – nem más ez, mint a Halál kapuja.⁶ Elmúlásunknak ez az évezredekét átfogó szimbóluma a magyar későreneszánsz emlékanyagban mindeddig nem volt ismeretes. A korszak emeletes falisíremlékei – amelyek itt leginkább szóba jöhetnek – egyetlen homlokzatra redukált halotti mauzóleumok; a nagyszombati Szent Miklós templom érseki síremlékeinek keretelő aediculája még csak interpretálható volna a halotti kápolna kapujának kereteként, mind méreténél, mind anyagánál, mind pedig részletformáinál fogva is: csakhogy ezek az „ajtók” nem vezetnek sehová: keretükben középkorias tumbafedelek állnak, legjobb esetben domborművű fülkefigurák. Végsősoron tehát ezek is fülkekeretek; a hasonlóképp emeletes építményű vitézi síremlékek figurái pedig egytől-egyig kagylós záródású fülkében állnak. Náprági Demeter kalocsai érsek (†1619) győri síremlékét eredetileg *supra portam sacristiae* helyezték el⁷ – ez azonban már túl késői, s a többi idézett és idézhető példa is inkább a 17. század elejéről való. A 16. század második felében, későreneszánsz emlékanyagunkban az efféle gondolatosság, úgy tetszik, meglehetősen idegen. Ezért is hat annyira szokatlanul Nicasius Ellebodus epitáfiumán a Janus-fej, a Halál kapujának *ianitoraként*. A fölirata félreérthetetlenül interpretálja: *Amici ego praecessi, vos sequemini* – Barátaim, én előrementem, ti követni fogtok.

⁶Białostocki, Jan, *A halál kapuja*. in Białostocki, Jan, *Régi és új a művészetben*. szerk. Marosi Ernő, Bp., 1982. 163–205.

⁷Károlyi, Laurentius, *Speculum Jauriensis Ecclesiae ...*, Jaurini 1747. 16.

(3)

A sírtáblát – felirata szerint – Radéczi István egri püspök és királyi helytartó megbízásából Ioannes Zalwzky állította szeretett praeceptorának, Nicasius Ellebodusnak. Zalwzkyról igen keveset tudunk. Először 1562-ben találkozunk vele, amikor a nyitrai káptalan egyik képviselőjeként a pozsonyi országgyűlésen vesz részt;¹ azután 1571-ben, amikor Mossóczy Zakariással, királyi emberként birtokbeiktatást hajt végre;² 1577-ből való az Ellebodus-epitáfium; tíz évvel később pedig, 1587-ben többször is szerepel, mint Mossóczy Zakariás nyitrai püspök végrendeletének egyik executora.³ Humanista főpapok körül mozgó művelt világi maradt mindvégig, úgy látszik, írt néki gratuláló költeményt egy verselgető tucathumanista (Valerianus Mader trencsényi származású evangélikus lelkész és tanító);⁴ magától Radéczitől pedig középkori kódexet kapott – ezt halála után a fia örökölte őle.⁵ Kicsit részletesebben foglalkozunk homály borította alakjával, a Radéczi-kör peremén, de hát a sírkövön az ő neve feltűnően hangsúlyos. Mi több: nem is annyira Radéczi megbízásán van a hangsúly – azon is –, hanem van a szövegnek valami személyes jelentősége, amit nem látunk világosan. Az epitáfium sírversét Istvánffy Miklós írta; őt is, Radéczit, a mecénást is, hosszú, szoros barátság fűzte Nicasiushoz – hármójuk közös műve volna hát az epitáfium. Carolus Cladius azonban, egyik, Justus Lipsiusnak szóló levelében hosszasan emlékezve a nemrégiben elhunyt Nicasiusról, ezt írja: *Mortuo scripserunt epitaphia bini, et ego propter summam, quae mihi cum ipso postremis annis fuit, familiaritatem, tumulum illi posui.*⁶

A sírtáblán azonban Cladius személyére közvetlenül nem utal semmi; közvetve is csak annyi – bár ez nem kevés –, hogy a kétarcú Ianus egyik jelzője Ovidiusnál épp *Cladius*.⁷ Mindenesetre abból, amit ebben a levélben a jeles botanikus ír, valóban arra lehetne gondolni (s ezt tette Klaniczay Tibor is), hogy ő a síremlék megrendelője, s így mindaz, ami a kettős feliraton kívül ott van, az ő invenciója. Ha azonban ez tényleg így volna, akkor Ioannes Zalwzky felirata – *hoc monumentum ponendum curavit* – értelmét veszítené. A dolog valamivel bonyolultabb, mint Cladius leveléből látszik. A síremlék – amennyire az adatokból, a szituációból meg tudjuk ítélni – közös alkotás. Nem csupán *szövegében*, hanem *képileg* is – s minket most már elsősorban ez érdekel.

¹ Vágner János, *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez*. Nyitra, 1896. 136.

² *I. m.*, 137.

³ Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás könyvtára*. in *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Szerk. Herner János és Monok István, Szeged, 1983. (Adattár ... 11.) 446, 449–450.

⁴ Valerianus Meder, *Libellus exercitiorum ...*, Galgóc, Mantskovit: 1588. pp. 80–81. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, mikrofilm jel.: FM 2/2561. (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek) (RMNy 611.)

⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Clmae 324. Bejegyzés a fol. 1^r-n: A[nn]o 1631. Ex manibus Haereticor[um] Vindicatus est / liber iste per me Joan[nem] Rakapulaky, qui fuerat / olim R[everendissim]i Arch[iepiscop]i Radecij, Regij in Ungaria / Locumtenentis, quemq[ue] mihi dedit ad multas Instantias / Ioannes Zaluskj, alteri[us] Ioannis Zaluskj / dicti Radecij / Secretarij Iuridicij, filius. (vö.: Bartoniek Emma, *Codices manu scripti Latini*. vol. 1, *Codices Latini Medii Aevi*, Bp., 1940. nr. 324. pp. 282–283.)

⁶ *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*. ed. Petrus Burmannus, Leidae 1727. tom. 1. p. 312.

⁷ *Fasti* I. 129–130.

Pozsony, túl azon, hogy az *otium in litteris* igazi menedéke volt – Bécs szomszédságával – a királyi Magyarország litterátorai számára, a magyar későreneszánsz művészeti kultúrájának is egyik legfontosabb központja volt. A megrendelők első – talán legjelentősebb – csoportja épp a humanista főpapok és szűkebb környezetük tagjai közül került ki. Érdeklődésük, ízlésük a bécsi, illetve a prágai udvarhoz igazodott elsősorban – már amennyire ez a kevés meglévő anyagból kitetszhetik. Szobor vagy kép ugyanis alig maradt ránk ebből a korból: síremlékek, miniatúrák, metszetek, néhány érem – és számtalan testimonium. A korabeli összeírások, végrendeletek hatalmas mennyiségű műtárgyat sorolnak föl – ránk ezekből szinte semmi sem maradt. Flamand kárpitok – a püspök címerével –, *históriás táblaképek, fődből csinált tálak*, valamint néhány portré dekorálta – egyebek között – Radéczi István egri püspök pozsonyi palotáját. Mátyás király, Ferdinánd és Miksa császár arcképe mellett magának Radéczinak s főpap társának, Fejérköwy Istvánnak a portréja is ott függött.¹⁵ Valószínűleg a humanista portré megannyi emléke volt Radéczi, Fejérköwy, azután másutt Bornemisza (Abstemius) Pál, Mossóczy Zakariás, Verancsics Antal, Listhy János arcképe – hírükön kívül azonban sajnos nem maradt belőlük semmi.¹⁶ Néhány (talán festett előképről készült) metszetarcképre hagyatkozhatunk csak, Verancsics Antaléra, vagy Fejérköwy Istvánéra, például; mindkettő Martino Rota dalmát származású, Rómában is dolgozó metsző munkája, aki még Verancsics Antal meghívására érkezett Magyarországra s lépett azután az udvar szolgálatába. Ugyanő örököltette meg a Radéczi-kör magvához tartozó Istvánffy Miklós, sőt Carolus Clusius arcképét is. Radéczi számára is dolgozott.¹⁷ Import műtárgyak tömege s idegen művészek hosszú sora jut el ekkor Nyugat-Magyarországra – s csak kis részben a királyi udvar megbízásából. Minden rangosabb, kvalitásos alkotás idegenek műve. A Radéczi-kör tagjai is, kivált az erős hazai hagyománnyal nem rendelkező műfajok (mint például a portré) esetében az udvar ízlését követik s zömmel az annak megfelelő művészeket is alkalmazzák. Ilyen volt Martino Rota, vagy a szobrász és éremkészítő Antonio Abondio, s ilyen volt Esaia Le Gillon is, akit Radéczi barátja, Batthyány Boldizsár szerződtetett Carolus Clusius botanikai művének illusztrálására.¹⁸ Köztük, idegenek között kell keresnünk a rendkívül finom faragású

¹⁵Radéczi István egri püspök ingóságainak leltára, kiad. Komáromi András, in *Történelmi Tár*, 1892. 564. skk.; Takács Sándor, *Abstemius (Bornemisza) Pál püspök végrendelete*. in *Archeológiai Értesítő*, 22 (1902) 204–205.

¹⁶Iványi Béla 10. jegyzetben i. m. 483.; Garas Klára, *Magyarországi festészet a 17. században*. Bp., 1953. 81.

¹⁷Cennerné Wilhelmb Gizella, *Martino Rota magyar arcképei*. in *Folia Archeologica*, 7 (1955) 157–163.; Aumüller, Stephan, *Bibliographie und Ikonographie*. in *Burgenländische Forschungen*, V, Clusius-Festschrift, Eisenstadt 1973. 28. (nr. 1.); Galavics Géza, *A magyar királyi udvar és a képzőművészet a későreneszánsz idején* (Előadás „A magyar reneszánsz udvari kultúra” tudományos ülészakon, Pápa, 1984. május 17.)

¹⁸Barb, Alphons A., *Der Maler des Püz-Aquarelle des Clusius-Codez*. in *Burgenländische Heimatblätter*, 36 (1974) 116–126.

Nicasius-sírkő mesterét is. Ha a figurális dísz gazdagabb volna, valószínűleg a mai Ausztria területéről azonosíthatnánk további műveit.

A kortárs művészetten kívül Radécziék az antik kultúra iránt is igen erősen érdeklődtek: s nemcsak a klasszikus auktorok szövegei iránt. Az ókori régiségek – feliratok, érmek – gyűjtése Magyarországon egyidős volt a humanizmus megjelenésével; már a 15. század végétől maradtak fenn emlékei ennek a humanista szenvedélynek. A 16. század előrehaladtával ez az érdeklődés egyre nőtt. Magának Radéczi Istvánnak is híres régiség- és érem-gyűjteménye volt;¹⁹ Zsámboky János szintén nagy buzgalommal gyűjtötte az antik érmekeket; Carolus Clusius pedig a római kőemlékekről már nemcsak a feliratot írta le (mint az ötven-hatvan évvel korábban működő felirat-gyűjtők), hanem le is rajzolta a figurális ábrázolásokat.²⁰ Nicasius Ellebodus síremlékének megrendelői a kétarcú Ianus képét eredeti antik ábrázolásokról is kellett ismerjék – s nyilván nagyon pontosan tudták azt is, hogy mit képviselt Ianus a klasszikus ókor számára.

Ennek a tudományok, az irodalom s – nyugodtan hozzátehetjük – a képzőművészetek iránt is élénken érdeklődő literátor társaságnak a tagjai nemcsak ezt az egyetlen síremléket állították föl. Radéczi István még életében elkészíttette saját sírkövét a pozsonyi Szent Márton templomban; az emlék elpusztult s csak a felirata maradt ránk.²¹ Istvánffy Miklós is még legalább két sírkövet emelt élete folyamán: egyet korán elhalt fiúgyermekének, Palkónak, a csallóközi Felháron (1581),²² a másikat feleségének és saját magának a Varasd megyei Vinicán (1604 után).²³ A kor humanista főpapjai közül Verancsics Antal 1563-ban, amikor helyreállította a romba dőlt egri székesegyház Boldogságos Szűz kápolnáját, az 1438-ban elhunyt alapítónak, Rozgonyi Péter püspöknek új sírkövet csináltatott.²⁴ Mossóczy Zakariás elődjének, Bornemisza (Abstemi) Pálnak (1586) és magának is síremléket állíttatott (1587) a nyitrai székesegyházban;²⁵ utódja, Fejérvölgy István is szinte azzal kezdte pontifikátusát, hogy 1588-ban előre elkészíttette reprezentatív alakos sírkövét.²⁶ Síremléket állítani a korban éppoly illő humanista foglalatosság volt, mint verses síriratot írni: Istvánffy, Zsámboky s maga Radéczi is alkotott ebben az irodalmi műfajban.²⁷ Bizonyos illusztrált funerális irodalom jelenlétével is számolnunk kell: erre utal az a Mossóczy Zakariás könyvtárában meglévő *Monumenta Sepulchrorum* kötet, amely valószínűleg azonos Tobias Fendt 1574-

¹⁹Kapossy János, *Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből*. III. közlemény (közvettes Bánrévi György), in *Művészettörténeti Értesítő*, 5 (1956) 326. (nr. 545.)

²⁰Kubitschek, Wilhelm, *Das Lapidarium des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf*. in *Jahrbuch für Altertumskunde*, 6 (1912) 114–128.

²¹Kollányi Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100-1900*. Esztergom, 1900. 160.

²²Lásd a 29. jegyzetet!

²³Nagy Iván, *A kisasszonyfalvi Istvánffyak*. in *Turul*, 1 (1883) 115.

²⁴Sugár István, *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. 152, 267.

²⁵Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése*. Bp., 1926. 17, 36.

²⁶*Episcopus Nitriensis eiusque praesulum memoria*. Posinii, 1835. 335.; *Magyar Művelődéstörténet* III. szerk. Domanovszky Sándor, Bp. s. a., 551, 564.; Rusina, Ivan, *Reneszáncná a baroková plastika v Bratislave*. Bratislava, 1983. 46., 30. kép.

²⁷Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Kaprinayana, B. tom. LXXXVII. pp. 177–178.

ben Boroszlóban megjelent, 125 síremlékmetszetet tartalmazó művével.²⁸ Hasonló gyűjtemények más magyarországi humanista könyvtárban is ott lehetnek.

Több síremlék is maradt ránk ebből a humanista körből; köztük van Nicasius Ellebodus epitáfiumának legközelebbi rokona is: Istvánffy Miklós egyetlen, korán elhunyt fiúgyermeké, Palkó felbári síremléke.²⁹ A síremlék legnagyobb részét itt is a szöveg foglalja el. A zsíros fényű, sárgás szürke kelheimi kőből faragott, tagolatlan feliratos táblát keskeny, aprólékosan profilált vörösmárvány keret fogja

²⁸Iványi Béla 10. jegyzetben i. m., 452.

²⁹Felbár (volt Pozsony vm.), rk. templom; a hajó északi belső falában, a diadalív mellett; másodlagos helyen (a templom Ipolyi szerint 1778-ban épült a középkori templom helyén, a sírkő abban, Bél szerint, 1736-ban *sanctuario a sinistra* volt látható). Vörösmárvány keret s beléje foglalt, kelheimi kőből készült feliratos tábla együttese; jó állapotban; kvalitásos. A keret két oldalról és alulról lemez, kyma, lemez tagozatokkal kíséri a feliratos táblát, fölül lemez, kyma, keskenyebb lemez, széles pálca elemekből összeállított párkánnyal zárja le. A párkányon (középpütt összeérő) babérkoszorúba foglalt két címer, tőlük jobbra és balra egy-egy szárnyas címertartó puttó áll. A heraldikai jobb oldali figura jobbáiban homokórát emel a magasba és fölfelé néz, a bal oldali koponyát tart a bal kezében és lefelé tekint.

A síremlék teljes magassága: 123 cm, teljes szélessége: 73 cm. A feliratos tábla magassága: 76,3 cm, szélessége: 63,6 cm.

Felirata (reneszánsz kapitális):

PALCONI VNICO FILIO EIDEMQ₃ LONGE AMANTISSIMO
IN TENELLA AETAE, PROH DOLOR VITA FUNCTO
NICOL. ISTHVANFFII PAVLI F. ET ELISA BOTH

PARENTES MESTISSIMI POSVER:

VIXIT ANN. $\overline{\text{III}}$ MENSIB. $\overline{\text{VII}}$ DIEB. $\overline{\text{XVII}}$.

\ominus MENSE MARTIO ANNO $\overline{\text{XPI}}$.
M $\overline{\text{D}}$ $\overline{\text{LXXXI}}$.

TECVM AMOR ET CHARITES, SPES ET SOLATIA NOSTRA
PALCO IACENT. SED SIC TVLIT IMPERIOSA POTESTAS
FATORVM, VT QVAE TE NOBIS PIA SOLVERE IVSTA
FAS ERAT, HAEC MOESTI TIBI REDDIMVS ECCE PARĒTES.

$\overline{\text{IHS}}$ $\overline{\text{XPS}}$
FIAT VOLVNTAS TVA SICVT IN
COELO ET IN TERRA.

(a IHS és XPS monogrammok között apró, szóelválasztó levéldísz s nem – mint Ipolyi írja – lóherelevél)

Címerek: A jobb oldali címer (Istvánffy): Kivájt oldalú, hasított pajzs első, egyszer vágott mezejében koronán álló, jobbra tekintő, kiterjesztett szárnyú sas, második mezejében liliom, fölötté jobbra hatágú csillag, balra jobbra forduló holdsarló. A bal oldali címer (Both): hasonlóképp kivájt oldalú pajzsban kivont pallost emelő sodronyinges jobb kar, váll helyén korona, fölötté jobbra balra forduló holdsarló, balra hatágú csillag. A sisakdísz mind a két címerről hiányzik.

Irodalom: Matthias Bél, *Notitia Hungariae*. II., Viennae, 1763. 247.; Ipolyi Arnold, *A Csallóköz műemlékei*. Pest, 1859. 88–89.; Nicolaus Istvánffy, *Carmina* 5. jegyzetben id. kiadás, 43. nr. 56.; Genthon István, *Magyarország művészeti emlékei* sztl. gépirat (Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtára); *Súpis pamiatok na Slovensku*. I. Bratislava, 1967. 436. (tévesen Istvánffy Miklós epitáfiumaként említi).

körül; fölül a – kétoldalról egy-egy szárnyas puttó tartotta – két, babérkoszorúba fogott családi címer (Istvánffy és Both). Bár a síremlék szövegének elosztása kísértetiesen egybevág a Nicasiuséval – ez is *epitaphia bini* –, egy ponton, a figurális ábrázolás programjában mégis különbözik tőle, sőt, szinte ellentéte annak. A szöveggép azonos: fölül hosszabb próza, alatta négy soros disztichon, legalul (két sorba tördelt) idézet a Miatyánkból: FIAT VOLVNTAS TVA SICVT IN / COELO ET IN TERRA. – csak épp a Ianus-fej helyén IHS és XPS monogrammok állnak. A halál képe a finom mívű keret koronázópárkányán jelenik meg, applikative, a heraldikai reprezentáció részeként: a családi címereket tartó szárnyas gyermekalakok homokórát, illetve koponyát fognak a másik kezükben. Idő- és Halál-szimbólumok ők, nemcsak címertartó telamónok; toposzok, amelyek önmagukért beszélnek. Erősen elűt ez a képi jelrendszer a Nicasius-epitáfiumétól: annak spekulatív, emblemikus nyelve szinte társtalan a korabeli magyarországi sírművészetben.

Szöveg és kép viszonya nagyot változott a humanisták síremlékein a század eleje óta. Garázda Péter (†1507) esztergomi síremlékén csak a felirat antikizált, maga a sírkő a középkori hagyomány által szentesített típust követte s kompozíciójának csak a térszemlélete volt új. Míg azonban a sírfelirat tudatosan szakított a hagyománnyal, a sírkő antik képi motívumai a hagyományos séma öntudatlan dekorációját alkották csupán.³⁰ Hetven évvel később, az Ellebodus-epitáfium antikizáló ikonográfiai programját alaposan átgondolták – Magyarországon ekkor először. Jól *leolvasható*, mit képviselt a Ianus-fej ezen a síremléken Nicasius Ellebodus barátai számára.

(5)

A kor kétségtelenül az embléma virágkora s ezt a műfajt a Radéczi-körben is jól ismerték. Nicasius Ellebodus epitáfiumát, ezt az oly lélekre szabott kép- és szöveg-együttest azonban nem lehet fenntartás nélkül az emblémák közé sorolni, jóllehet van emblemikus eleme. A kétarcú Ianus domborműve s az őt közrefogó, jelmondatyszerű iambikus trimeter nem általában jeleníti meg a Halált, hanem egyszeri alkalomra s főleg személyre szól; kettősükhöz Istvánffy Miklós sírverse alig-alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódik, s a Zalwzky-felirat még kevésbé. Jelentése így is vitathatatlan: az élet végső határán, a Halál érintésétől fogant: Ianua Mortis. A *Ianitor* szavai több kultúrkörből hallatszanak át. Ianus, a római isten, a kapuk istene volt elsősorban, s a hidaké, az utaké, általában az átmeneté; átvitt értelemben ő volt minden kezdet és minden vég istene. Rendkívül fontos szerepet játszott az antik Rómában: véle kezdődött az év (első hónapja is róla kapta a nevét), őt szólították elsőként minden imában; ő oltalmazta a legfontosabb vállalkozásokat; az ő képe díszítette az *as* egyik oldalát. *Attributuma a kulcs és a bot: cum clavi et virga figuratur, quasi omnium et portarum custos et rector viarum.*³¹ Kétarcúságán alapul letöbb ókori értelmezése: Ovidius szerint ő volt a *Khaos*; másutt *Sollal* azonosul, aki egyszerre látja keletet és nyugatot; szerepel mint a háború istene; s ő az, aki kettős arcával előre és hátra tekintve egyszerre látja a múltat s a

³⁰Mikó Árpád, *Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről*. in *Ars Hungarica*, 14 (1986) 102–104.

³¹Macrobius, *Saturnalia* 1, 9, 7.

jövendő: ἄμα πρόσω καὶ ὀπίσω λείσσει, amint Seneca jellemezte őt, ironikusan, az Apokolokyntosisban.¹⁰ A klasszikus ókor számára azonban nem volt eredendően Halál-szimbólum a rómaiak kétarcú Ianusa. A későreneszansz emblémák (kezében jogart s kulcsot tartó) Ianus-alakja, vagy Ianus-feje általában a Prudentiát jeleníti meg, kettős arcával téve szemléletessé a szüntelenül visszafelé, a múltba pillantó, s ugyanakkor folyvást a távoli jövőbe előretekintő Okosságot.¹¹ Ha a Szépség mulandóságát illusztrálva, a halálra vonatkozik a manierista emblematikában, akkor a klasszikus típus erősen átalakul. A toledói Sebastião Covarrubiás Orozco (1539–1613) *Emblemas Morales*ában (Madrid, 1610) Ianus egyik arca viruló ifjú, a másik szörnyű halálfej: *Quid fuerim quidque sim vide* – kommentálja az ovidiusi sor.¹² Nem volt az antik Ianus-fej par excellence halál-szimbólum a 16. század második felében sem – Nicasius Ellebodus síremlékén épp így jeleníthette meg végtelenül humanizált módon a halált.

Amici ego praecessi. Vos sequemini – így szól a sor, amit a dombormű megfelel. Központozása – amely, ha nehezen is, de egyértelműen kivethető – filológiai problémát vet föl. A *praecedo* ige önmagában *előre megy* értelmű, *accusativussal megelőz valakit/valamit. Ego praecessi. Vos sequemini.: Én előre mentem. Ti követni fogtok. Ego praecessi vos: én megelőztelek titeket.* Ebben az utóbbi értelemben áll, s a halottakra vonatkozik a szentmise consecratiójában: *Qui nos praecesserunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis.* A *praecedo* itt *accusativussal* áll; *accusativus nélkül* idézték azonban már az ókeresztény síremlékeken¹³, s így szerepel az Ellebodus-epitáfiumon is. Nem kizárt, hogy az antik emlékeket gyűjtögető humanisták találkoztak ilyesféle ókeresztény sírfelirattal – a mise szövegét azonban minden bizonnyal jól ismerték. A iambikus trimeter – ezzel az áthallással – nem más, mint az antik Ianus-fej keresztény olvasata. A pogány motívumok keresztény köntösbe öltöztetése a humanisták általános gyakorlata volt: így válhatott Istvánffy egyik Radéczihoz írott versében is a Mennyből az Olympos, melynek bezárt kapuját Krisztus nyitotta meg az emberiség előtt.¹⁴ Ianus a szelíd hórakkal együtt épp az Ég, az Olympos kapuját őrzi: könnyű kitalálni, hová kell majd követniük a barátoknak Nicasiust, aki bizonyára *cum signo fidei* lépte át a Halál küszöbét. Ez tehát az Ianus-fej keresztény olvasata – van azonban másik értelmezése is, s ez szintén a *praecedo* ige halálos vonzatán alapul.

... *ibimus, ibimus, / utcumque praecedes, supremum / carpere iter comites parati.* – írta barátjának, Caius Cilnius Maecenasnak Horatius, haláluk jövőő óráját összekötve.¹⁵ Az antik költő és mecénása közti harmonikus viszony példaszzerűségével itt a pozsonyi kert hársának oltalmába húzódott *unanymi sodales* körét idézi, sajátul pedig Nicasius Ellebodus és Radéczi István személyes kapcsolatát. A szó, amit a síremlék állító Nicasius ajkára adtak a Halál kapujában, horatiusi

¹⁰ *Apocolocyntosis* 9, 2 (vö.: *Iliás* I, 343. III, 109. XVIII, 250. és *Odysseia* XXIV, 452.)

¹¹ *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* hrsg. Henkel, Arthur und Schöne, Albrecht, Stuttgart, 1967. 1818–1819.

¹² *J. m.* 1819–1820.

¹³ *Aegidii Forcellini, Totius Latinitatis Lexicon.* tom. 4, Pratii 1868. 770..

¹⁴ Nicolaus Istvánffy, *Carmina*, 5. jegyzetben id. kiad. 40–41. nr. 51, 20–33.

¹⁵ *Carmina*, II 17, 10–12.

áthallásával épp ezt az egylelkű barátságot magasztalja föl s emeli át egy másik, vágyott szférába. Maecenashoz fűződő kapcsolatát Horatius ebben az ódában kettejük csillagzatának csodálatos egyezésével magyarázza – s talán ez az áthallás is talál: a kétarcú Ianusnak e későreneszánsz humanista körben még asztrológiai vonatkozása is lehetett. Ókori forrást ehhez is találhattak. Egy 6. századi kompiláció (Ióannés Lydosnak a hónapokról szóló műve)³⁸ szerint Ianus mindkét *Arktosszal* (a Kis- és Nagymedvével is) kapcsolatban áll, *καὶ τὰς δειοτέρας φυχὰς ἐπὶ τὸν δεληνιακὸν χορὸν ἀποπέμπει*. Az Alvilágban is otthonosan mozgó nagy istenhez válik hasonlatossá ebben a szerepben Ianus – s ez az isten maga a *φυχοπομπός*: Hermés, a lélekvezető. Dehát miféle másvilág az, ahová Hermés kíséretével juthatunk?

Az értelmezések száma tovább is szaporítható volna – de talán épp ez a kettősség, ez a többféleképpen értelmezhetőség az, aminél tovább nem is érdemes mennünk. Hová tekint Ianus másik arca: túl a Mennyek kapuján vagy a homályos Orcusba, vagy esetleg még tovább, mindentől távol, oda, ahol már semmi sincs – kinek-kinek hite szerint. Egy és ugyanaz a kétarcú isten ő így is, úgy is; ő látja, mik voltunk s mivé leszünk. A filológus kő Ianusa elmozdíthatatlan. A költő látomásában azonban ott áll annak a csendes és hallgatag folyónak a partján, melynek nevét és sorsát Hérakleitos nem ismeri. A víztükrökből saját arcunk néz vissza ránk.³⁹

³⁸Iohannes Lydus, *De mensibus*, 4, 2.

³⁹Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani *unanimis sodalibus*, Kerny Teréziának, Buzási Enikőnek, Verő Máriának és Takács Imrének, valamint Ritoókné Szalay Ágnesnek, Galavics Géának és Lővei Pálnak. Elsősorban az ő segítségüknek és türelmüknek köszönhető, hogy ez a dolgozat megszületett.